

SECTION

7

YIPOGE YELTUURI ANE NOBA ZU KAABO

YIPÖGE YELTUURI ANE SAAJKONNOOJ NOBA ZU KAABA

Saaŋkonnooŋ noba zu kaabo

KYΕΥΟΒΟ

A foɔlaa ḥa na wulli la a saaŋkonnooŋ noba zukaabo a paaloŋ poɔ. O yeli la yelε kyaare ne a saaŋkonnooŋ noba zukaabo ane ba yelsonne. A foɔlaa ḥa yelboɔraa la ka o tee fo ne yεŋ ane yelε bammo kyaare ne saaŋkonnooŋ noba zukaabo meeroŋ a yipöge poɔ. Fo naŋ baj la a saaŋkonnooŋ wederebε ferebo toma ane a yelsonne kyaare a ba paaloŋ ane a ba noba baabo yelε a fo laŋkpeɛboŋ.

A wuluu ne a zanno ḥa yelzu baaroo poɔ, aseŋ ka fo too:

- i. Peεre a saakonnoo noba zukaabo meeroŋ kyaare (saa, yidaandɔɔ, balzuzeε)
- ii. Peεre a saakonnoo noba zukaabo meeroŋ kyaare (naa, nabilii, noba naŋ ben namine a ne a mine kaŋa).

Yelbulu

- Saa la a yidaandɔɔ ko noba na naŋ tuuro saa saakompare døgeroŋ gbere(ka yiri døgeroŋ wa yi a saa lomboriŋ)
- Beło, pøge (ma) na baj e la a yiri neŋkpoŋ balzuzeε la namine naŋ kaara zie kaŋa bal, a teŋe nembere la maŋ iri ba.

SAAJKONNOOJ NOBA ZU KAABO MEEROJ

Gyεle saaŋkonnooŋ noba zu kaabo meeroŋ(saa, yidaandɔɔ, balzuzeε)

Saaŋkonnoŋ noba zukaabo

Saaŋkonnoŋ noba zukaabo e la noba zukaabo naŋ kyaare a saaŋkonnoŋ yel-erre. A saaŋkonnoŋ noba zukaabo meeroŋ tu la taa soŋ a Ghana lomboe zaa. Boorɔ zaa taa la a tutaloŋ meeroŋ ḥa kye tenne yaga tutaloŋ meeroŋ yi la taa

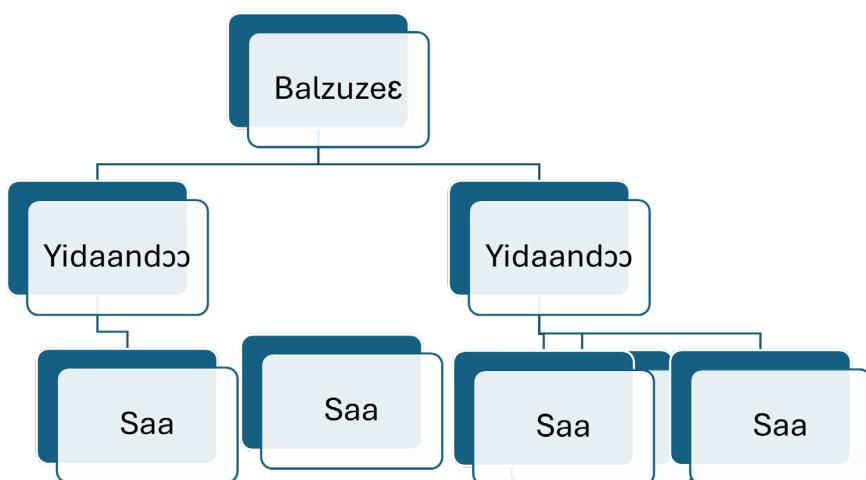
Yideme saaŋkonnoŋ noba zukaabo

Ghana poɔ yideme naŋ baŋ waa la dɔgroat gbeŋmaa a taa saa,ma ane biiri bee dɔgroat gbeteenaa, o yideme la dɔgroat gbeŋmaa yideme ane dɔgreba mine aseŋ saaŋkommie,makommie,aremine,purmine,arebilii ane bamine. Le wuli ka a saaŋkonnoŋ noba zukaabo kyaare yidemela *saa,yidaandɔɔ,balzuzeɛ,namine,nabilii nakponni nabinme* ane bamine kaŋa

Toma

Boŋ la saaŋkonnoŋ noba zukaabo meeroŋ fo yirŋ?. Aŋ la a die deme wedere a (dɔgroat gbeŋmaa) a yiriŋ?. Aŋ la dɔgroat gbeteenaa wedere?. Fo poɔ la bal kaŋa poɔ?

Saaŋkonnoŋ noba zu kaabo tulaaloŋ bondemannaa. O tutaloŋ ḥa wuli la le a wederebɛ ane ba noba naŋ e taa noba. A saaŋkonnoŋ noba zu kaabo kyaare a yideme naŋ baŋ waa aŋa;

Enfuoni 7.1: Saaŋkonnoŋ noba zukaabo sugilitaa a teŋe pos

- Balzuzeɛ:** Bale la noba naŋ laŋe dɔgeba a taa saaŋkompare yeni bee kultaa poɔ. O e la yideme naŋ laŋ taa a taa saaŋkom-pare yoe a taa wedere bonyeni . Ba yel-erre, ba yelnyɔgere ane ba yelboore man e la bonyeni. Nee na a noba

bama naŋ iri ka o e ba wedere la a balezuze. Yele ba naŋ maŋ peere kaa kyε iri a bale zuze e la teetee a tennej. Nemboorɔ mine poɔ, a yidaandɔba la maŋ lantaa iri ba kaŋa ka o e ba bale wedere kyε ka bamine maŋ tu dɔgeroo sugilitaa sobie a kaa iri a ba wedere.

- 2. Yidaandɔɔ:** Yidaandɔɔ la nee ḥa yideme naŋ kaa iri ka o e ba wedere a yiri poɔ. Ba ferebo toŋkpoŋ la ka ba kaara a yideme zu a maala ba yelwonnee bee yeli naŋ fereba kora ba. Asej ka a nee tɔ taa wedere meeroj. Gbεe yaga, dɔɔ la ka ba maŋ kaa iri ka o e a yidaandɔɔ.
- 3. Saa:** Saa la a dɔgronj-gbeŋmaa zusoba. A dɔgronj-gbeŋmaa yideme la, saa, ma, ane ba biiri. A saa la maŋ kaara a yideme zu a kora ba bomboore.

Toma

A sugilitaa ḥa poɔ, aŋ la taa kpɛeŋ gaŋ a balzuze, yiri wedere ane a saa? Bigri a saajkonno noba zukaabo tutaloj meeroj ḥmaa le.

Saaŋkonnoj noba zukaabo wederebɛ meeroj yelsonne

- 1. Balzuze**
 - a. Ona la maŋ dire o balenoba sereɛ
 - b. Ona la maŋ guuro a bale saajkonnoj yeltarre
 - c. Ona la maŋ kaara o bale dakorɔŋ saŋa yeltuuri
 - d. Ona la sej ka o kaara a bale noba koɔla
 - e. Soŋ ka a bale biiri baa soŋ a saajkonnoj poɔ.
- 2. Yidaandɔɔ**
Yidaandɔɔ ferebo toma mine la a ama naŋ tu
 - a. Ka o gu o yideme yi yeltuo poɔ
 - b. Soŋ ka a yideme baa soŋ
 - c. Soŋ ka yiri nee zaa taa zenlāafeɛ/emmaaroj
 - d. Kaara a yideme bontarre zu asej koɔla,yie amk
 - e. Zoɔre faaroo
 - f. Ka o de wɛɛ kye ar-ko o yideme a teŋe yelmaale ejɛ
 - g. Ka o goo a yideme ka ba na kyene soŋ

h. Ka o bij̄ bege sonne ko a yideme.

3. Saa

Saa ferebo toma e la yaga kyaare o yideme. A mine la ama naŋ tu a pulij.

a. Biŋ̄ bege kyε soŋ̄ ka a ton̄a toma.

b. Gu a yiri ka dabēε ta be be

c. Soŋ̄ ka yideme baa a taa kpēεoŋ̄

d. O e la wulwulo

e. Onaŋ̄ ko kora a yirdeme ba yelboɔre

Toma

Yε di dêm̄e kyaare ne balzuzeε ferebo toma ata. De fo nɔ-iraa wulli fo tɔ.

Toma 7.2

Peere a saaŋkonnoŋ̄ noba zukaabo meeroŋ̄ a fo teŋε poo kyε di dêm̄e kyaare ne a yelsonne.

Toma 7.3

Dẽene wuli le yidaandoo naŋ̄ na faare noba bayi naŋ̄ zɔɔrɔ taa kaŋ̄a naŋ̄ di o tɔ sane zuiŋ̄. Mine meŋ̄ dẽene wulli yideme naŋ̄ taa zɔɔ-koroŋ̄ kaŋ̄a. Eŋ̄ faŋ̄ kyε kaa nyε a yidaandoo ferebo toma yelsonne

Toma 7.4

A fo teeroŋ̄ poo, fo teere ka a saaŋkonnoŋ̄ noba zukaabo meeroŋ̄ ḥa naŋ̄ taa la tɔna? wuli fo ananso kyaare ne fo teeroŋ̄.

Saaŋkonnoj Noba Zukaabo Meεronj

Saaŋkonnoj noba zukaabo sugilitaa

1. Nakpoŋ
2. Nabile
3. Pɔgenamine
4. Nabinne

A saaŋkonnoj noba zukaabo wederebε mine la tɔbεrε,zonyɔge namine, balzuzeere,yidaandɔba, amk.

1. **Nakpoŋ:** Nakponni maŋ la a boorɔ wederebε. Ba naŋ maŋ la a wederebε zaa wederebε a tenne poɔ. Naaloŋ diibu tuuro la balbal bee belo. Nakpoŋ zaa maŋ taa la o dannoo yuori. Aseŋ Fiagã (Ewe), Osaagyefuo (Akan), Yaan-Naa(Dagomba) amk

Nakponni ferebo toma;

- a. A paaloŋ zaa wederε
- b. Yipɔge yelbεrε maaloo.
- c. Koola soobo ne o kaabo.
- d. Sereɛ ŋmaabo.
- e. Begε bimmu kyε soŋ ka a toŋ toma
- f. Soŋ ka o paaloŋ baabo yεlε kyen soŋ
- g. Soŋ ka zeŋlaafee be o paaloŋ poɔ.
- h. Noɔre yeni wanebo a o paaloŋ poɔ

2. **Nabilii:** Ba na la a nakponni potuuribo. Ba maŋ taa la kpẽeoŋ tembilii zu. Ba meŋ maŋ kaara la tembilii zu. Naaloŋ diibu tuuro la nabiiloŋ

Nabilii ferebo toma;

- a. O maŋ are la a Nakpoŋ gbεbogirinj saja na a naa naŋ ba wa kyebe.
- b. Gu ka tonfaare ta tona a teŋa poɔ.
- c. Zoɔre faaroo.
- d. Veŋ ka emmaaroŋ ne zenlāafee be a teŋa poɔ.
- e. Nakogi/ gane peeroo/maaloo

3. **Pɔgenamine:** Pɔgenamine maŋ la pɔgeba seere yεlε kaabo wederε a ba paaloŋ poɔ. Ba maŋ kaara la pɔgeba ane pɔgebiliŋ baabo yεlε a ba paaloŋ

poo. A booro banaŋ naŋ tuuro belo,a pøgenamine la maŋ tere a nɔ-baaraa kyaare nee na a nadirbe naŋ kaairi ka o na e a naa. Ba meŋ na baŋ kaa iri la bameŋa pøge-nabili ka ba sonnø ba.

Pøgenamine ferebo toma;

- a. Ka o soŋ a namine ka ba kaara a noba zu
 - b. Ka o maŋ maala yelə mine naŋ fere pøgeba enne a o paaloŋ poo
 - c. Tee pøgeba ka bamenne soobo do saa
 - d. Ka o gu kyε wuli a saakompare døgrøŋ tutaa
- 4. Nabinnime:** Nabinne la nee bee noba naŋ taa tegroo a maŋ yeli yelə ka noba sage ba di naa /wederebø iribu saŋa. Ba na la maŋ laŋ taa a sage nee na naŋ na e a naa.

Nabinnime ferebo toma;

- a. Banaŋ maŋ kaa iri a naa.
- b. A maale Naa kuori ka naa wa kpi.
- c. Naa yagebo
- d. De napaalaa wuli a paaloŋ nembere an e a noba zaa.
- e. Banaŋ la maŋ døre a naa.

Toma 7.5

De fo meŋa yelbie manne wuli ne saaŋkonnoo noba zukaabo wederebø bama.

De fo nɔ-irri wuli fo taaba:

- a. Naa
- b. Nabile
- c. Nabinime

Toma 7:6

Kaa a enfuoni ḥa naŋ be a puliŋ velaa kye iri a soorebie na naŋ tu nœ:

Enfuoni. 7.2: Naa ane o kpambeere lammo zie.

Bigri a nakpoŋ arezie a infuoni poɔ.

1. Wuli teteeloiŋ ayi naŋ be a naa ne a noba na naŋ zeŋ a lammo zie.

Toma 7. 7

Teeroŋ kaŋa wuli ka a saaŋkonnoŋ noba zu kaa ba la taa tona. Fo sage la yelluŋ ḥa ?

Manne a ȣme nɔkpeene naŋ seŋ taa kyaare a yellun ḥa.

LEETEEROO SOOREBIE

1. Aŋ la a yε dɔgeroŋ gbe-ŋmaa zu soba?
2. Wuli fo ferebo toma mine ayi naŋ ba kye a gane ḥa poc.
3. Kanne a yelyagesegeraa ḥa a puliŋ kye maale saaŋkonnoŋ noba zu kaabo sugilitaa bondemannewulaa a paaloŋ poc(Nakpoŋ,Naa, Nabilii, Nabinnime). A fo yiri poc, de a yeldemannewulli naŋ fo na nyε a yelyagesegeraa fo naŋ kanne poc ka a kyaare saaŋkonnoŋ noba zu kaabo toŋ ne toma.

Yelyagesegeraa;

A Saanŋkonnoŋ noba zu kaabo meeroŋ Ghana poc.

Sere ka yeli-ka-n-yeli naa noba zu kaabo wa, saanŋkonnoŋ noba zu kaabo da be be la a te laŋkpeɛboŋ a Ghana poc. A noba zu kaabo sugilitaa da kyaare la namine ane kpambeere. A tenne poc namine ane a yiri nembere la da kaara a teŋe, a gyele yele kora a yiri noba zaa. Noba naŋ taa yεŋ, a kore, a taa bammo la ka ba da maj iri ka o e a wederɛ. A yi tenne puoriŋ nakponni la da kaara a paaloŋ zaa, a maala ba zoobili enne. Nabilii la da maj sonna a nakpoŋ ne teeroŋ ka o tōo kaa a paaloŋ noba leneɛ a naŋ seŋ ne ka ba poc pelle. Ka naa zaa ba la kyebe gaŋ a nakpoŋ, a nakpoŋ maj la a bandazuzee a namine sugilitaa poc. A nakpoŋ taa la kpeɛoŋ a napaaloŋ zaa zu. A naaloŋ meeroŋ are ko la yelwontaa, nembere gyereme emmo, ane lamboore naŋ yire tona a paaloŋ poc.

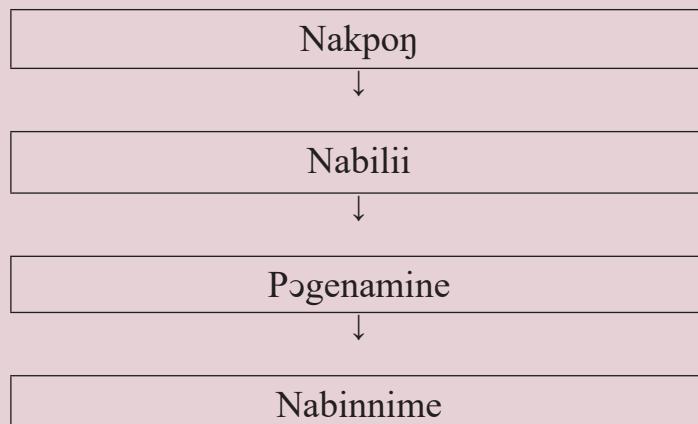
4. Dɛmo ata soba; Di dɛmɛ kyaare saanŋkonnoŋ noba zu kaabo sugilitaa meeroŋ ata mine ane ba yelsonne a laŋkpeɛboŋ.

LEΞPEΞROO SOOREBIE Nɔ-IRRI

Leεpeεroo soorebie nɔ-irri kyaare yideme mine la ama.

Døgeroŋ gbeŋmaa wedere la a saa.

- 1.** Saa ferebo toma mine la a ama naŋ tu.
 - a.** O yelsonne la ka yideme maŋ kaara kyε tøgelo
 - b.** Ba naŋ waa noba naŋ baŋ bamenne taabo na; ba maŋ soŋ bij la begε ane toori tagebo, a kyε wullo a bibiiri ba ferebo toma.
 - c.** Ba waa la guuribo; a saa/ma la sen̄ ka ba guuro a ba yiri deme ba nyɔvore yεle zaa poc
- 2.** Bondemannaa naŋ wullo saaŋkonnoŋ noba zu kaabo sugilitaa
A sugilitaa na baŋ waa la a ḥa naŋ be a puliŋ kyε:

- 4. a.** Saalŋkonnoŋ noba zu kaabo wederebε ferebo toma mine la
 - i.** Ka ba kaa ba teŋe baabo yεle
 - ii.** Ka ba veŋ ka emmaaroŋ ane zeŋlaafee be a ba paalon̄ poc
 - iii.** Ka ba veŋ ka begε toŋ toma
 - iv.** Ba na la maŋ gu a yipoge ane a yiri boma zaa zu.
 - v.** Ba na la maŋ are ko a yiri a veŋ ka a yiri yuori duoro
 - vi.** Ba na la maŋ kaara a pøgeba ne pøgebili laafeeloŋ ne ba baabo yεle

- b.** Wederebə tōna mine a ba tenne poɔ la;
 - i.** Emmaaroŋ maŋ be la noba laŋkpeɛboŋ.
 - ii.** A teŋe deme na taa la yelmena tuubu ane yelbawontaa maaloo.
 - iii.** A wederebə bama maŋ wane la teŋmaale/teŋyuo.
 - iv.** Ba maŋ maala la a teŋa deme seere yele enne.
 - v.** Ba maŋ gu la a yipɔge ka o ta kpi.

EXTENDED READING

- Banggol, A.M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan*. Africa World Books Pty Limited.
- Larbi, P.A. K. (2022). *The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience*. DOI: [10.47772/IJRISS.2022.6505](https://doi.org/10.47772/IJRISS.2022.6505)

GLOSSARY

Figurative language: The use of metaphors, adjectives, symbols and adverbs in painting the picture for the audience.

Governance: Refers to the action or manner of governing a state or area.

Patrilineal: Inheritance relating to or based on relationship to the father or descent through the male line.

Traditional area: It refers to the territory of customary land which is governed by a traditional leader.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List of Translators

Name	Institution
Gilbieri Jonathan Laamiitey	GES, Sawla Tuna Kalba DEO
Dorkar Sophia Miletaa	Fongo Islamic JHS, Wa

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes